

“ÖZNE”NİN “HARİÇTEKİ”Nİ İTİBARSIZLAŞTIRMA UĞRAŞI: ÖTEKİLİK

The Attempt to Discredit the "Outside" of the "Subject": Otherness

Dr. Mustafa OKÇUL

Milli Eğitim Bakanlığı, mustafaokcul@gmail.com

Araştırma Makalesi/Research Article

Makale Bilgisi

Geliş/Received:
17.07.2021

Kabul/Accepted:
11.09.2021

Sayfa/ Page:
91-109

10.32579/mecmua.972764

Öz

Ötekilik; edebiyat, felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji gibi birçok alanda yaygın şekilde tartışılan bir kavramdır. Ötekilik; “özne” ile “hariçteki”nin karşılaştırılmasında, merkezi konumda olanın kendini öne çıkarıp diğerlerini, kendine reva gördüğü haklardan mahrum bırakma girişimidir. Ötekiliğin tarihsel gelişim sürecine bakıldığında farklı yaklaşım biçimleri göze çarpar. İlk örneklerinde Antik Yunan’da rastlanan ötekilik; “biz” ve “onlar” zemininde algılanır. “Biz”, medeni bakımdan gelişen Yunanlıları; “onlar” ise Yunanlılardan olmayanları tanımlamak için kullanılır. Orta Çağa gelindiğinde ötekilik, çoğunlukla dinî bir kimliğe bürünür. 19 ve 20. yüzyıllarda ise ötekilik; siyasal, etnik ve sosyolojik bağlamlarda bir gelişim seyri izler. Günümüzde politik niteliğin yanında uygarlıklar zemininde tartışılan bir ötekilik anlayışı vardır. Önceleri himayeci bir anlayışın olduğu ötekilikte, sonraları rekabetçi bir tarz, yakın dönemde ise asimilasyoncu bir yaklaşım hâkimdir. Ötekilik; birey ve gruplar arası ilişkilerde kültürel, dilsel, siyasal, etnik ve dinî yönlerden bir ayrışma / ayrıştırılma hamlelerinin olduğu zeminlerden beslenir. Bu ayrıştırılma biçimleri, sosyal hayatla doğrudan bağlantısı olan edebî metinlerde de kendini gösterir. Sanatçının politik duruşu, siyasal sistemin belli bir kültürü benimseyip diğerlerini ikincil alanda bırakması gibi unsurlar, edebiyatta ötekiliğin oluşma biçimine doğrudan etki etmektedir. Bu çalışmada ötekilik, bireyin mensubu olduğu çeşitli toplumsal kimlikler ekseninde ele alındıktan sonra bunun Türk edebî metinlerindeki yansımaya biçimleri bağlamında irdelendi.

Anahtar Kelimeler:Özne, Öteki, İtibar, Edebiyatta Ötekilik.

Abstract

Otherness; It is a widely discussed concept in many fields such as literature, philosophy, sociology, psychology, and anthropology. Otherness; In the comparison of the “subject” and the “outside”, it is the attempt of the central rank to stand out and deprive others of the rights they regard as their own. When we look at the historical development process of otherness, different approaches stand out. Otherness, the first examples of which are encountered in Ancient Greece; perceived on the basis of “us” and “them”. “We” refers to the civilized Greeks; “they” is used to describe non-Greeks. By the Middle Ages, otherness often takes on a religious identity. In the 19th and 20th centuries, otherness; It follows a course of development in political, ethnic and sociological contexts. Today, besides the political nature, there is an understanding of otherness that is discussed on the ground of civilizations. In the otherness, where there was a patronizing understanding at first, a competitive style later on, and an assimilationist approach in the recent period. Otherness; It is fed from the grounds where there is a separation / separation moves in cultural, linguistic, political, ethnic and religious aspects in the relations between individuals and groups. These forms of separation also manifest themselves in literary texts that have a direct connection with social life. Factors such as the artist's political stance, the political system's adopting a certain culture and leaving the others in the secondary sphere directly affect the way otherness occurs in literature. In this study, otherness was discussed in the context of various social identities to which the individual belongs, and then it was examined in the context of its reflection in Turkish literary texts.

Keywords:Subject, Other, Reputation, Otherness In Literature.

Atf/Citation: OKÇUL, M. (2021). “Özne”nin “Hariçteki”ni İtibarsızlaştırma Uğraşı: Ötekilik. MECMUA - Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi ISSN: 2587-1811 Yıl: 6, Sayı: 12, Sayfa: 91-109.

Sorumlu Yazar/Corresponding Author: Dr. Mustafa OKÇUL

Çatışma Beyanı/Conflict Statement:Makalenin yazar/yazarları bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder/ederler.

Bu çalışma, “Mario Levi'nin Romanlarında Kent ve Ötekilik” adlı yüksek lisans adlı çalışmamdan yola çıkılarak oluşturulmuştur.

Giriş

Öteki, Türkçede "özne"nin dışındaki bir varlığı işaret eden ve hem sıfat hem de zamir olarak kullanılan bir sözcüktür. Genelde "iki şeyden, konuşulmakta veya göz önünde tutulmakta olandan geride kalan" (Nahya, 2010: 65) unsuru işaret eder. Kelimenin kökü, "öte"dir. Pek çok anlama sahip olan öteki, (1) uzakta bulunan; (2) bir şeyin arkasında yer alan; (3) öbürü, diğeri demektir (Doğan, 1996: 879). "Sözü edilen veya benzer iki nesneden önem ve konum bakımından uzakta olan"¹ şeklinde tanımlanan öteki kavramı, Türkçede genelde "bizden olmayan insanlar"ı (Nahya, 2010: 66)ve varlıkları vurgulamak amacıyla kullanılır.

Öteki sözcüğü çoğu zaman bir kişiyi, grubu ya da milleti dışarıda bırakıp onları "özne"den uzak tutmak ve farklılıklarını belirtmek için tercih edilir. "Uzaklık, gerilik, arkadalık" (Nahya, 2010: 65) anlamlarını barındıran öteki, beraberinde bireyler arasındaki bir mesafeyi de işaret eder. Bu mesafe ise bireyin merkezden kopması, dışlanması ve zamanla yabancılaşması riskini doğurur. Ötekiliğin kökeninde kimliksel "çatışma" (Bauman, 2021: 95) vardır. Öteki kavramını birey-mekân ilişkisi bağlamında irdeleyen Georg Simmel (2009:153), bu konumdaki bireyi "yabancı" olarak tanımlar. "Aynı anda hem yakın hem uzak" olarak nitelenen yabancılaşma, bireyin mensubu olduğu ülke, ırk, kültür, inanç gibi unsurların kökenine olan alışılmamışlığına vurgu yapar. Simmel, "özne" ile "hariçteki" arasında oluşan uzaklık-yakınlık olgusunun kişi ve gruplar arasında ortaya çıkan gerilimlerin tetikleyicisi olduğunu açıklar.

"Öteki"ne ilişkin ortaya çıkan genel-geçer eğilimleri belirlemek ve bunu anlamlandırmak için öncelikle sözcüğün kavramsal, antropolojik, sosyolojik, felsefi ve edebî anlamda ortaya çıkan kullanımlarını tasnif etmek gerekir. Fuat Keyman'a (2000: 221-223) göre "öteki", her dalda farklı algılanmakla beraber, genel anlamda dört sınıfta değerlendirilebilecek bir kavramdır:

i. *Ampirik/Kültürel bir Nesne olarak Öteki: Bu şekilde yaklaşıldığında öteki, kanıt toplanması vasıtasıyla açıklanabilecek bir nesne olarak görülür. Buradaki amaç, hakkında sözde nesnel ve gerçeklere dayanan bilgi sağlayarak Öteki'yi açıklamaktır.*

ii. *Varlık olarak Öteki: Yorumlayıcı ve varoluşçu söylemlerde kullanılan varlık olarak Öteki, modern benliğin, benliğin oluşturulmasında yardımcı olan 'görünmeyene' gönderimde bulunur.*

iii. *Söylemsel bir Kurgu Olarak Öteki: Bu şekilde bakıldığında, Öteki çeşitli söylemler ve kurumlar tarafından kurulan 'bir bilgi nesnesini' oluşturur.*

iv. *Farklılık olarak Öteki: Benlik/Öteki tali karşıtlığını modernitenin kültürel özselciliğinin temeli olarak çözecek şekilde benlik ve Öteki'nin ilişkisel karakterini vurgular; sömürgeci ile sömürge arasındaki karşılıklı bağımlılığın eleştirel bir şekilde incelenmesine olanak tanır; odağı kimlik/farklılık eksenine taşır.*

Edward Said "öteki"yi, Avrupa-merkezci/Batılı yaklaşımın, kendi kültürel hâkimiyetini oluşturmak için kullandığı söylemsel bir kavram olarak değerlendirir (2013: 285). Temel Demirer de bu konuda Edward Said ile benzer fikirdedir. Demirer (2012: 3), ötekilikle ilgili tanımlamaların Batılı "özne" tarafından yapılmış olmasının, eleştiriye açık bir tutum olduğunu belirtir:

Aslı sorulursa "medeniyet ve barbarlık" kavramlarını, "siyah" ile "beyaz", "kendilik" ile "öteki" düalizmine temellendiren "Beyaz Adam"; "Şark" hakkında bir söylem üreterek, Avrupa/ Batı/ Biz ile yabancı olan Şark/ Asya/ Öteki arasında bir kutupluluk

¹<https://sozluk.gov.tr/>(E.T. 14.04.2021).

inşa etmiştir. Bu sömürgeci kurguya göre, Avrupa, kendini rasyonel, beyaz, erkek olarak, Doğuyu ise, irrasyonel, dişi, tembel olarak niteler...

Said ve Demirer, "özne" - "öteki" ilişkisini, "hâkim" ve "mahkûm" tarafların bağlantı biçimi perspektifinden ele alırlar. Bu ilişki şeklinde "özne", aktif ve her şeyi bilen/tanımlayan konumundayken; "öteki" rolündekiler pasif ve tanımlananlar kimliğindedir. Burada dikkat çeken başka bir olgu, elit kesimin kendini "özne" olarak konumlandırmasıdır. Sahip oldukları sosyoekonomik imkânları bilgiyle harmanlayan üst kesim, varlığa ontolojik yaklaşırken; kendi dışındakileri madun olarak algılar. Özellikle kapitalist toplumların ve mensubu olan bireylerin çıkarıcı yaklaşım biçimleri, bu tavrın oluşmasında önemli etkiye sahiptir.

"Özne", "hariçteki"nin kendinden farklılıklarını bir tür sosyal "damga"ya dönüştürerek sunar. "Özne"nin bundaki esas amacı, "hariçteki"yi itibarsızlaştırmaktır. "Damga"lama, karşı tarafın fiziksel kusurları, karakter bozuklukları ekseninde oluşabildiği gibi kişinin mensubu olduğu ırk, din, dil, kültür gibi sosyal kimlikler bağlamında da oluşabilir: "ırk, ulus ve din gibi etnolojik damgalar vardır; bunlar, soy bağıyla aktarılabilir ve eşit bir biçimde bir ailenin tüm mensuplarına bulaşabilir" (Goffman, 2014: 33). Anthony D. Smith (1994: 17-18) ise ötekiliğin alt zeminde "cinsiyet kategorisi", "mekân ya da ülke/toprak kategorisi" ve "sosyoekonomik toplumsal sınıf kategorisi" şeklinde üç tür kimliksel farklılıkla inşa edildiğini ifade eder.

1. Tarihsel Süreçte Öteki Kavramı

Tarihsel süreçte ortaya çıkan öteki olgusunun toplumsal hiyerarşideki ilk örnekleri Antik Yunan'da görülür. Yunanlılar, hem kendilerinden olmayanları hem de medeniyet alanındaki ilerlemişliklerini belirtmek ve kendilerini geri kalmış toplumlardan ayırt etmek için yeni kavramlar kullanma yoluna giderler. Yunanlılar, toplumu iki gruba ayırırlar: *biz* ve *onlar*. *Biz* kavramı Yunanlıları, *onlar* kavramı ise Yunanlı kimliği dışında kalanları tanımlayan ifadelerdir (Nahya, 2010: 68). İlk çağ Yunan anlayışı, "Yunan kültürünün içinde yer almayan her şeyi "barbar" adı altında topluyordu" (Lévi-Strauss, 1995: 25). Sonraki süreçte Batı uygarlığı, "yaban" kelimesini barbar anlamında kullanır. Her iki yaklaşımda da kültürel farklılığın yadsınması söz konusudur.

Yunan kültüründen etkilenecek oluşan Roma İmparatorluğunda ise ötekilik, yabancı anlamına gelen *Peregrinus* kavramı ile ifade edilir. Bu kelime, genelde Roma vatandaşı olmayanlar anlamına gelir. Roma'dan sonraki dönemlerde ise ötekiyi tanımlama biçimlerinde ırk, din, kültür, siyasal statü gibi olgular belirleyici olur.

Orta Çağ'da dinî kavramlarla beliren ötekileştirme, sanayi ve endüstriyel gelişiminin ortaya çıktığı dönemlerde irksal bir nitelik kazanır. 19. ve 20. yüzyıllarda halk/ulus kavramlarıyla toplumlar ötekiliğe maruz kalır ve egemen unsurların kültürel nitelikleri *üst kimlik* adı altında ön plana çıkarılır. Modern ulus devletlerin ortaya çıkmasıyla beraber eğitilmiş bireyler ve değerleri, devletin avangart üst kimliğine dönüşür: "Modern devletin doğuşundan itibaren eğitilmiş elitler kendilerini (doğru ya da yanlış, iyi ya da kötü) ulusun avangart ve yüksek birimleri olarak gördüler: Biz insanların geri kalanını bizim çoktan ulaştığımız seviyeye taşımak için buradayız –diğerleri bizi takip edecek ve onların hızlı hareket etmesini sağlamak bizim görevimizdir" (Bauman, 2021: 117). 21. yüzyılın ortalarından itibaren ise uygarlıklar çatışmasının, ötekiyi biçimlendirdiği gözlemlenir.

Öteki olgusunun Batılı, Antik Yunan, Roma, Hristiyan, Feodal Avrupa, kapitalist Avrupa tarihsel sıralamasına göre bir seyir izlediği görülür. Ötekiliğin tarihsel serüveninde önceleri himayeci bir anlayış, daha sonra rekabetçi bir üslup ve yakın dönemde ise asimilasyoncu bir yaklaşım hâkimdir.

2. Ötekiliğin Sosyopsikolojik Etkenleri

Ötekiliğin ortaya çıkma sebeplerine dair çeşitli yaklaşımlar vardır. Farklı unsurları öne çıkarsalar da bu yaklaşımların ortak hareket noktaları psikolojik ve sosyolojik olgulardır. Sosyal psikologlar,

çevreciler, toplumsal kimlikçiler, Adorno, Sartre, Durkheim, Said gibi ekol ve araştırmacıların tezlerinde ötekilik anlayışının ortaya çıkmasına sebep olan zihinsel ve ruhsal etmenler üzerinde durulur.

Sosyal psikologlara göre ötekilik olgusunun kaynağı, psikolojik unsurlardır. Ötekiliğin bu bağlamda yorumlanmasıyla daha iyi anlaşılabilceğini belirten sosyal psikologlar, küçük gruplar üzerinde birçok araştırma yaparak; ötekilik algısının psikolojik boyutunu sorgulama yoluna giderler. Psikologların ötekilik kavramına dair ilk çalışmaları, ırklar ve toplumsal sınıflar arasındaki zihinsel yetenek farklılıklarını ortaya koyma girişimleridir. Söz konusu araştırmacıardan Charles Murray ve Richard Herrnstein, ötekilik olgusunu açıklarken; kavramın kalıtımsal yönü üzerinde yoğunlaşırlar ve ötekilik ile bireyin/kültürün "genetik yapısı" (Schnapper, 2005: 122) arasında yakın bir ilişki olduğunu savunurlar.

Ötekilik konusunda çalışmalar yürüten bir diğer grup ise çevrecilerdir. Onlar, ötekiliğe sosyal psikologlardan farklı şekilde yaklaşır. Çevreciler, ötekiliğin ortaya çıkma sebebinin kalıtımsal değil; "çevresel faktörler" (Schnapper, 2005: 124) ile bağlantılı olduğunu iddia ederler. Onlar; bireyin sosyal bir varlık oluşunun, yetiştiği ortamın ve varoluş koşullarının değişmesiyle toplumsal hiyerarşideki konumunun da değişebileceğini açıklarlar.

Sherif ile Tajfel tarafından geliştirilen toplumsal kimlik kuramına göre, bireyin kimliğinin oluşumu, kendini ait hissettiği grubun nitelikleriyle gerçekleşir (Schnapper, 2005: 151). Belli bir topluluğa ait olmak, mensubu olan bireylerin kendi kimliğini tanımasını, onun hakkında bilgi sahibi olmasını sağlar. Birey, kendini ait hissettiği kolektif hareketin eylemleriyle sosyal kimliğini oluşturmaya çalışır. Her bireyin kimliği, kendini ait kabul ettiği grubun saygınlığına ve o grubun "hariçteki" ile kurduğu ilişkiye göre şekillenir. Aidiyet grubu ile dıştakiler arasında ortaya çıkan farklılaşma, her grubun kendi olumlu kimliğini "hariçteki"ne dayatmasına yönelik çatışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Sosyal aidiyet hissi, bireyin ruhsal anlamda kendini güvende, gururlu ve özel hissetmesini sağlar. Aidiyet duygusu, dış gruplara karşı daha üstün olma amacının, "özne"nin zihninde yer etmesini tetikler. Bu durum, farklı gruplar arasında rekabetin ortaya çıkmasına sebep olur. Rekabet duygusunun kökeninde "özne"nin "hariçteki"ni dışlaması yatar. Bu dışlama ise gruplar arasında zamanla rekabetin çatışmaya dönüşmesine sebep olur.

Ötekiliği sosyopsikolojik bağlamda ele alan Theodor Adorno ve bağlı olduğu Frankfurt Enstitüsü, resmî ideolojinin benimsediği üst kimliğe ait kültür ile madunlar arasındaki ilişkiye yoğunlaşarak; olayın psikolojik boyutlarıyla ilgili etmenlere dikkat çeker. Buna göre toplumda sınıflaşmaya ve beraberinde çatışmaya yol açan psikolojik etkenlerden, bireyin kişiliğinin oluşma evresinin altı alt-tipi vardır. Bu sava göre bütün otoriter "öznelere" ve bunların yönettiği toplumlar, aynı temel özelliği gösterirler:

[Bu otoriter kişiler] çocukluklarında içgüdüleri bastırılmıştı, yaşamı tehditkâr buluyor ve insanlar arasındaki ilişkileri yalnızca iktidar çatışmaları olarak görüyorlardı[...] başkalarını sömürme arzusu duyacaklardı. Otoriter tutumunu, cinsel yaşamları ve dinsel uygulamaları kadar siyasal görüş ve davranışlarında da ifade edeceklerdi. Bu tutum, en sonunda şu görüşleri savunan bir siyaset felsefesi ve toplumsal bakış açısıyla gösterecekti kendini: Otoriter kişilik, güçle ilgili bütün gösterilere tutkuyla katılıyor ve kendisinden aşağıda olduğuna inandığı herkesi küçümseyip dışlıyordu. (Schnapper, 2005: 129)

Ötekilik olgusunun bireyin içsel yetersizlikleri ile yakın bir ilişki içinde bulunduğunu belirten Gordon W. Allport, bu hissin ilkin "özne"nin algısında ortaya çıktığını ve kökeninin ruhsal eksiklik duygusuna dayandığını açıklar. Allport'a göre önyargılı bir kişiliğe sahip olan insan, bireyin itkilerini ortaya koyar. Bu yüzden, kişinin duygu ve düşüncelerindeki itkiler önce söylemlerine sonrasında eylemlerine

yansımaya başlar. Bu eylemler beraberinde kişinin mensubu olduğu en yakın çevresinden başlayarak iletişim içinde bulunduğu diğer kişi veya gruplara da yansyarak onları "damga"lamaya sebep olur.

Ötekileştirmenin psikolojik kökeninde korku olduğunu belirten Jean-Paul Sartre'a göre ötekileştiren insan, korkan insandır. Kimden korkar? En başta kendinden korkar. Sartre; insanın vicdanından, özgürlüğünden, içgüdülerinden, sorumluluklarından, yalnızlıktan, değişimden, toplumdan, dünyadan; kısacası ötekiler dışındaki her şeyden korktuğunu ifade eder (Schnapper, 2005: 132).

Emile Durkheim "özne"de beliren "hariçteki"ni ötekileştirme ve onunla çatışma durumunu açıklarken "günah keçisi" teorisini ortaya atar. Bireyin ve mensubu olduğu toplumun sosyopsikolojik davranışlarına eğilirken sebepler ve sonuçlar etkileşimindeki temel faktörlere odaklanan "günah keçisi" kuramı, "özne"- "hariç" kutuplaşmasını yoksunluk-saldırganlık-yansıma olgularına dayandırır. Buna göre grubun yoksunluğu, üyelerde saldırganlık duygularının ortaya çıkmasına sebep olur; saldırganlık ise savunmasız başka gruplara, yani günah keçilerine yönelir. Bu saldırgan yöneliş, daha sonraları toplumda "biz" ve "ötekiler" algısının ortaya çıkmasına zemin hazırlar. Bu strateji, grubun ortak bir sosyal kimlik etrafında bir araya gelmesini ve "kimlerin topluluğa dahil edildiğine (biz), kimlerin topluluğun dışında bırakıldığına (onlar) dair temel bir farkındalık sağlar" (Kearney, 2018: 41). Ortaya çıkan bu toplumsal ayrışma etnik, siyasi, dinî veya kültürel boyut kazanıp; söz konusu grupların tüm eylem biçimlerinde kendini gösterebilir. Böylece "özne" ve mensubu olduğu grup, karşılaştığı tüm zorlukları "hariçteki"nin üstüne atarak, kendine bir savunma mekanizması oluşturur: "radikalliği, toplumsal ve simgesel sözleşmenin temelini oluşturan ayrılmanın içselleştirilmesi olarak özetleyebiliriz. Bundan böyle artık öteki, ben'e yabancı bir kötülük, dışsal bir günah keçisi değildir: Öteki cinstir, öteki sınıftır, öteki ırktır, öteki ulustur" (Kristeva, 2007: 245).

"Özne"nin kendi dışındakileri itibarsızlaştırma ve "damga"lama uğraşında dikkat çeken unsur, bireyler ve gruplar arası oluşan ötekiliğin zamanla sosyal bir gerçekliğe dönüşmesidir. Toplumsal realite yönüyle ötekilik, dönem ve sosyal şartlara göre farklı biçimlerde tezahür eder. "Özne" misyonundaki her toplum ve fert, farklı çağlarda kendi ötekini yeniden oluşturur. "Özne"nin karşısında dinamik bir sosyal kimlikle beliren ötekinin kimlik inşası; tarihsel, toplumsal, siyasal, kültürel, dinsel unsurların süreç içerisinde çatışmasıyla şekil bulur:

Her çağ, her toplum kendi "Ötekiler"ini yeniden yaratır. Dolayısıyla, dural bir şey olmayan kendinin ya da "öteki"nin kimliği, tekrar tekrar elden geçirilen tarihsel, toplumsal, düşünsel, siyasal bir süreçtir; tüm toplumlarda bu süreç, bireyler ile kurumların katıldıkları bir çekişme olarak ortaya çıkar. (Edward Said, 2013: 347)

Öte yandan çevresince itibarsızlaştırılmaya maruz kalan "hariçteki", "kurban rolüne sığınmaya" (Amin Maalouf, 2000: 102) meyilli bir tavır sergiler. "Damga"lanmaktan kaynaklı oluşan kısıtlanmışlık, saldırıya ve haksızlığa uğramışlık hissi yaşayan birey ve gruplar, "içine kapanır, etrafına barikatlar yığar, kendini her şeyden korur, içine atar, aramaktan vazgeçer, keşfetmekten vazgeçer, ilerlemekten vazgeçer, gelecekten, şimdiki zamandan ve ötekilerden korkar" bir davranış biçimi geliştirir.

3. Ötekilik Türleri

Bireyi değerlendirirken psikolojik yapısının göz önüne alınması hem onun karmaşık ilişkilerini anlamada hem de grupların oluşum şartlarının asıl nedenini belirlemede önemli bir etkidir. Ötekiliği psikososyal minvalde değerlendiren araştırmacılar, ötekilik olgusunun psikolojik bir nitelik taşıdığını, insanın doğası itibarıyla bilişsel dünyasında buna programlanmış olduğunu açıklarlar. Yapılan değerlendirmelerde ötekiliğin ortaya çıkmasında içgüdüsel davranış biçimlerinin etkin olduğu yönünde bir eğilim vardır. Düşünürler, bireyin içinde yetiştiği kültürel çevrenin, etnik özelliklerin, dinî ve siyasi değerlerin "özne"- "öteki" anlayışının oluşmasında etkin unsurlar olduğuna inanırlar.

3.1. Kültürel Ötekilik

Kültür; bireyin duyuş, düşünüş şekilleri neticesinde tarihsel süreçte “verili bir mekân dâhilinde” (Keyman, 2000: 224) meydana gelen fikir, sanat, değer ürünlerinin tümüdür. Kültür, her toplumun benimsediği veya öncelendiği değer, görüş, yargı ve algılara göre farklılık gösterir. Kültür “kişinin, toplumun bir üyesi olarak kazandığı bilgi, inanç, sanat, hukuk, ahlak, âdet, gelenek, alışkanlık ve yeteneklerin karmaşık bütünü” olarak tanımlanır (Haviland, Prins, Walrath, McBride, 2008: 103). Toplumların yaşam biçimleri değişkenlik göstermekle beraber belli bir gruba üye her bireyin de farklı bir kültürel göreliliği vardır. Bir ulusa özelliklerini aktaran kültürel nitelikler, onun başka grup ve milletlerde bulunmayan ya da öncelenmeyen maddi, manevi ve ideolojik unsurları kapsar. Bir toplumda bireyin davranışlarını şekillendiren özellikler ile onu öteki toplum ve insanlardan farklı kılan konuşma, yaşam biçimi, davranış şekli, giyim, ideoloji gibi unsurlar bireylerin birbirinden ayırt edilmesine zemin hazırlayan kültürel farklılık işaretleridir. Bireyin algı şekli, yaşamını programlama biçimi, maddi ve manevi değerlerinin özellikleri kültürel ötekilikle alakalı olgulardır (Uygun, 1996: 17).

Her kültürün değer yargıları, kuralları diğer toplumların kültürüne ve gelişim biçimine göre değişkenlik gösterebilir (Kaplan, 2002: 112). Toplumların sahip olduğu farklı yaşam biçimleri, grupların birbirini yanlış değerlendirmesine sebep olabilmektedir. Bir grubun, kültürel değerlerini evrensel olarak algılaması, topluluk üyelerinin diğer kültürleri anlamasında bir engel teşkil eder. Çünkü bir toplumun algılama biçimi, o toplumun kültürel unsurlarına bağlı olarak, bireyin bilincine nelerin ulaşacağını veya ulaşmayacağını belirleyen bir süzgeç vazifesi görür. Fromm’un *toplumsal bellek* diye isimlendirdiği bu olgu, grubun algılayışında bir sistem özelliği işlevi görür. Bu sistem, kültürler arasında zihinsel bir sınır çizerek kültürel ötekiliğin toplumlarda aktif olmasına zemin hazırlar (Fromm, 1981: 48).

Kültürel ötekilik, kan bağından ziyade; topluluk üyeleri arasında kan ortaklığı düşüncesini uyandıran algıyla oluşur. Bu algı, grup üyelerinin aynı kültür ve aynı siyasal yapıdan geldiklerine inanmalarını sağlayarak; aynı ırka ait oldukları psikolojisine zemin hazırlar. Max Weber, siyasal sistemin benimsediği grup kültürü ile sistemin dışında kalan diğer toplulukların birbirinden ayrılmasında belirleyici unsurun kültürel ve siyasal farklılıklar olduğunu açıklar (Schnapper, 2005: 85).

Siyasal sistemler, üye oldukları grubun kültürel değerlerini diğer farklı kültürel gruplar üzerinde hâkim unsura dönüştürerek ulusal bir kültür inşasına girişir. Oluşturulan “ulusal kimlik, en başından itibaren agonistik (kavgacı) bir nosyon ve savaş narası” (Bauman, 2021: 30) halini aldı. Siyasal uygulayıcılar, devlet aygıtı vasıtasıyla üst kültürü alt kültürel kimliklere sistematik bir biçimde hâkim kılmaya çalışır. Siyasal sistem, özellikle milliyetçilik argümanıya bunu uygular: “Ulusçuluk aslında önceleri halkın çoğunluğunun ve bazı durumlarda da tümünün hayatına alt kültürlerin hâkim olduğu bir toplumda genel anlamda bir üst kültürün zorla dayatılmasıdır” (Gellner, 1992: 107). Öte yandan farklı kültürlerin bir siyasal sistemde yer alması, o yapıya kendi kimliğini diğer kültürel gruplar üzerinden inşa etme imkânı sunmaktadır.

Bir toplulukta her bireyin birbirinden farklı ama iç içe geçmiş birçok kimliği bulunur. Bireyin bunlardan hangisini kullanacağına ve ne ile çatışacağına karar verme sürecinde, belirleyici unsur, siyasal sistemdir. Siyasal yapı; benimsediği hâkim kültürü, özellikle medya ve kitle iletişim araçlarıyla öteki birey ve grupların kültürleri üzerinde etkin kılmaya çalışarak onları asimile etme eğilimi gösterir. Bu durum, aynı ülke sınırları içerisinde yer alan hâkim unsurun kültürü ile diğer unsurların kültürleri arasında kültürel ötekiliğin oluşmasına zemin hazırlar. Madun kültürlerin ötekileştirilmesi, siyasal sistemin plan ve programı çerçevesinde gerçekleştirilir. Siyasal toplumsallaşma adı da verilen bu süreç, siyasal sistemin asimilasyon araçları olan simge, sembol ve söylemlerle bireyleri sınıflandırma, grubun değer yargılarının neler olduğunu hatırlatma, grubu bunlara uymaya zorlama işlevini yürütür:

"[Ötekileştirilen] kişi, daha çok çocuk denecek yaşlarda ailesinden, toplumundan, yurdundan, anadilinden, tarihinden ve değerler sisteminden koparılarak; "amaçlara uygun" bir eğitime/meditasyona veya yalıtıma tabi tutulur" (Korkmaz, 2004: 158). Siyasal sistemin benimsediği bu anlayış, kendisini hâkim kültürel kimlik tarafından baskılanmış, ötekileştirilmiş hisseden grupları, farklılığını ortaya çıkarma, onu kabul ettirme mücadelesine sürükleyerek; ötekileştirme sürecinin daha da hızlanmasına sebep olur.

3.2. Dilsel Ötekilik

Dil; hariçteki insana ulaşmak, ona bir bildiri aktarmak ya da ondan bir bildiri almak için insanın kullandığı bir araçtır (Benveniste, 1974: 61). Dil, bireyin grupla aidiyet bağı kurmasına yardımcı olan "kültürel bir inşa aracıdır" (Chambers, 2019: 41). Dil, salt insanlar arasında iletişim kurma vazifesi taşıyan bir araç değil; iletişimi mümkün kılan, toplumsal hayattaki nesnelere anlamlandırma ve toplum üyelerinin birey olarak ortaya çıkmasını sağlayan, ona kültürel kimlik kazandıran bir olgular bütünüdür: "[Dil] özden gelen ve özü ifade eden bir var oluş unsurudur. Bu yüzden insan açısından gönüllü bir itaattir. Her bireyi kendine özgü kılarken aynı zamanda fazilet ve insanlar arası ilişkilerin birleştiricisi işlevini görür. Dil bir taraftan insana değerini veren bir öz çağrısıdır diğer taraftan anlamların paylaşımını sağlar" (Çelik, 2008: 48).

Her dilin karmaşık bir işaretler sistemi vardır. Dili konuşan birey, toplumun önceden belirlediği anlamlar sistemi çerçevesinde hareket eder. Bireyin dili kullanma biçimi "cinsiyet, sınıf ve etnik kökene bağlı olarak değişiklik gösterir" (Haviland, Prins, Walrath, McBride, 2008: 240). Birey açısından gönüllü bir itaat olan dil, "özne"nin grupla bağlılığını ve o grubun "hariçtekiler"den ayrılmasını sağlayan bir yuva vazifesi görür: "Evrenin boşluğuna bırakılan ruh, ilk önce söze tutundu, sonra kendini sözde (kelamda) açarak bir tutunma noktasını bir oturma mekânına dönüştürdü. Böylece dil, ruhun/yuvası, barınağı oldu" (Korkmaz, 2004: 151).

Ortak bir kültür etrafında bir araya gelen toplumda dil, salt bir iletişim aracı değil; "iletişimi olası kılan ve nesnelere anlamlandır" (Keyman, 2000: 224)'ma işleviyle bireyin grupta asli "özne" haline gelmesini sağlayan unsurdur. Toplum, ana dili ile birlikte var olur ve varlığını dil göstergelerinin ortak kullanımıyla sürdürür. Belirlenmiş ortak değerler etrafında bir araya gelen toplumu millet haline getiren dildir. Öte yandan dil, söz konusu toplumu yönetenlerin politik tavrını belirlemede asli bir güçtür. Siyasal sistemin benimsediği resmî dil, üst grubun kültür renginin madun gruplar üzerinde asimilasyoncu bir tavır geliştirmesine zemin hazırlar. Toplumların ayrışmasında, farklı etnik niteliklerle ortaya çıkmasında etkin bir rol üstlenen dil, bunu bireyin kavram haritası vasıtasıyla sunar. Dilin bu özelliği, "özne"nin algısında ötekilik oluşumunun yolunu açar.

Dilde ötekilik algısı, ilkin "özne"nin düşüncesinde yer edinir. Zihinsel âlem, bireyin mensubu olduğu grubun kültürel unsurlarına göre biçimlenir. Zihni kapsayan ve şekillendiren kavramlar, bir taraftan kişinin mensubu olduğu kültür ve geleneği yeni nesillere taşıma görevini üstlenirken; bir taraftan da kişinin, mensubu olduğu kültürle uyumlu bir ritim yakalamasına yardım eder. Öte yandan birey, tüm bunları yaparken kendi kültürünü ve değerlerini, diğer kültür ve değerlerden muhafaza etme uğraşına da girer. Birey ve ait olduğu toplum, zihinsel dünyasını şekillendiren dil sayesinde kendisini diğerlerinden ayırır. Bireyin düşünce biçimini doğrudan biçimlendiren kavramlar dünyası, birey ile üyesi olduğu toplumu bir organizma gibi tek vücut yapar. Bu organizmada bireyin ana yurdu, ana dilidir. (Karaağaç, 2002: 64).

Dil, ait olduğu milletin maddi manevi özelliklerini bünyesinde barındıran bir kimliktir. Birey, dil vasıtasıyla hem ait olduğu milletin tarihsel ve toplumsal birikimlerini yüklenir hem de diğer kültürlerle üye insanlardan farklılıklarını öğrenir. Bunun gerçekleşme biçimi, dilden dile değişkenlik gösterir. Değişkenliğin olduğu yerde ise farklılık vardır. Dilsel farklılıkların gruplar arasında karşılama biçimini, söz konusu toplumda kavramlara yüklenen anlamlar tayin eder. Topluluk

üyeleri, farklı olanı tanımaya çalışırken ilkin onun diline bakar. Birey, etkileşimde bulunduğu bireyin ya da grubun diline göre onları "biz" veya "öteki" diye tasnife gider. Bu sınıflandırmada grup ve üyesi, kendinden olanı korumaya ve kollamaya çalışırken; farklı olanı ise bu çemberin dışında tutma eğilimi sergiler. Bu tavır, "özne"nin mensubu olduğu dil ile diğerleri arasında dilsel ötekilik anlayışının oluşmasına sebep olur. Farklı dilli bireyi ötekileştirmek, o dilin konuşulduğu tüm fikir ve yaşam biçimine -bilinçli ya da bilinçsizce- karşı olmak, o dili ve mensubu olan her ürünü yıkmaya, asimile etme girişimlerine zemin hazırlar. Öteki dile yönelik bu yaklaşımlar, birçok siyasal sistemde olmakla beraber daha çok, ulus-devlet sistemlerinde yoğunur (Schnapper, 2005: 94).

Yönetmeye talip olduğu toplumun kimliğini inşa etme sürecinde dilsel farklılığı etkin biçimde kullanan siyasal sistemin dilde ötekilik politikası, ana dili farklı birey ve grupların ötekileştirilmesine sebep olur. Kendini dışlanmış hissedenden farklı dilli birey ise hem mensubu olduğu siyasal sisteme aidiyet hissetmez hem de siyasal sistemin resmî diline olumsuz tavır takınır. Siyasal sistemin resmî dili baskı aracı olarak kullanılması neticesinde kendini öteki olarak görmeye başlayan birey, diğer farklı unsurlardan manevi olarak kopar.

3.3. Siyasal Ötekilik

Toplumları yönetme amacı taşıyan siyasal sistemlerin ortaya çıkışı, eski çağlara uzanmaktadır. Siyasal sistemlerin ilk kurumsal örnekleri Eski Yunan ve Roma'ya dayanır. İlk siyasal sistemler, halkın bir kesimini çoğunlukla dışta bırakarak oluşur. Yönetici konumundaki kişiler genelde politikacı, komutan, filozof, sanatçı gibi niteliklere sahip insanlara ayrıcalıklı bir tavır takınırlar. Bu yaklaşım 20. yüzyılın başlarına kadar farklı şekillerde devam etse de son asırda yapılan uluslararası antlaşma ve beyannamelerle minimize edilmeye çalışılmıştır.

Ulus devlet esasını benimseyen modern siyasal sistemlerde ötekini olduğu gibi kabul etme ve onunla bütünleşme zorlaşmıştır. Hatta pek çok ulusçu ve totaliter devletin politik uygulamalarında asli unsurun dışında kalan farklı kültürel grupları asimile edip onları üst kültür potasında eritmeye yönelik uygulamalar mevcuttur. Ötekinin siyasal sistemce görmezden gelinmesi hatta zaman zaman yok sayılması, beraberinde kültürler arası çatışma riski doğurmasına rağmen siyasal egemenler için "öteki", düşman olarak görülmeye devam edilir. Bunun başlıca sebebi devlet aygıtını elinde bulduranların farklı nitelikteki gruplar arasında çeşitli karmaşıkları kullanarak onları politik çıkarları için kullanmasıdır:

Devletler, ulusçuluklar, etnik gruplar, bölgeler ve kültürel yapılar arasındaki çeşitli tahakküm mücadeleleri, görüş ve söylemlerle oynanmasını, medyada ideolojik sunuş üretim ve tüketimini, ayrıca, büyük karmaşıklıkların basitleştirilip indirgenerek kullanımı kolay geçer akçeler durumuna getirilmesini ve devlet politikalarının çıkarına kullanılmasını sağlayıp yaygınlaştırmıştır. (Said, 2016: 70)

Siyasal sistemler, çoğunlukla farklı kimlikleri "savaş kargaşasında" (Bauman, 2021: 95) çatıştırarak bekalarını sağlamaya çalışır. Yönetimi elinde bulduranların yarattığı düşman ötekilik anlayışının, toplumun geneli tarafından benimsenmesi için uygulayıcılar, her türlü baskı ve sindirme araçlarını devreye koyarak toplumu yoğun bir ideolojik saldırıya maruz bırakırlar. İhtiyaç duyulup yaratılan bu düşman ve belirlenen "öteki", bazen ülke içinde bir düşman, bazen de ülke dışındaki kurum, grup veya ülkeler olur: "Bir toplumsal kriz ortamında 'insanlar ya kendilerine hiçbir maliyeti olmayacak şekilde tüm toplumu ya da kolayca tanımlanabilecek sebeplerle son derece zararlı gördükleri başka insanları suçlarlar'" (Bauman, 2021: 73).

Demokratik görünümlü modern ulus-devletler, ilkesel olarak üst kültüre mensup yurttaşlarını benimseyip kollarken, farklı etnik ve kültürel nitelikler taşıyan yurttaşları ise ötekileştirmeye yönelik bir siyaseti takip eder. Bu bağlamda farklı unsurları "yabancı" olarak gören "çoğu ulus-devlet,

düşmanlarını patolojikleştirmenin yollarını" (Kearney, 2018: 88) ararken ulusal olanı "biz", yabancıları "onlar" şeklinde bir karşıtlıkla kategorize eder. Devlet mekanizmasını elinde bulunduran siyasal yapı, ötekilikten kaynaklı eşitsizlikle mücadelede ediyor gibi görünürken aslında bütün yurttaşları ortak kültüre dâhil etmede tarafsız davranmaz. Çünkü ideolojik esaslı hareket eden siyasal yapı, bir taraftan üye olduğu kültürü, üst vatandaşlık kimliği haline getirirken; kamu kurumları vasıtasıyla bu üst kimliği sistematik bir biçimde aktarmayı hedef edinir. Temel Demirer, dünya genelinde yaygın olan bu tarz siyasal anlayışın Türkiye'deki sistem tarafından da sıklıkla kullanıldığını söyler. Demirer, Türkiye'de kurumsallaşmış olan siyasal yapının, Osmanlı'nın son dönemlerinde ortaya çıkan, İttihat ve Terakki üyelerince savunulan ve aşırılık ihtiva eden fikirler üzerine kurulduğunu vurgular. Temel Demirer, Cumhuriyet siyasal sisteminin esas itibarıyla Yusuf Akçura'nın 'Üç Tarz-ı Siyaset' eserinde önerdiği Türkçülük anlayışı çerçevesinde kurulduğunu açıklar. Bu anlayışta Türk dışındaki unsurların "hariçte" bırakıldığını belirten Temel Demirer (2012: 7); Cumhuriyet siyasal sisteminde ötekiliğin üç biçimde inşa edildiğini açıklar:

1) *İmparatorluk içinde yaşayan gayrimüslimler yani Hristiyan ve Musevi gruplar.*

2) *Türk ulusal kimliğinin ikinci gruptaki 'ötekileri' ise Türk olmayan Müslümanlardan oluşur. Bunlar arasında Kürtler, Araplar, Aleviler, Balkan ve Kafkas kökenliler yani Boşnaklar, Arnavutlar, Çerkesler ve Gürcüler sayılabilir.*

3) *Türk ulusal kimliğinin üçüncü 'ötekisi' ise, Tanıl Bora'nın ifadesi ile söylersek 'mazisi' yani kendi geçmişidir. Özellikle, laikliğe ilişkin politikalar, harf ve şapka devrimlerinde izlenebilecek bu eğilim, ülkenin geri kalmış olmasının nedeni olarak İslâm'ın görülmesinden güç alır.*

Siyasal ötekilik, özellikle Birinci ve İkinci Dünya savaşlarından sonra kurulan sistemlerde, bir devlet politikasına dönüşür. Yeni yapılan devletler, milli kimliklerini kurma adına kendinden olanı "özne" konumuna yerleştirirken; farklı ırk, inanç, kültür ve dile mensup olanları ötekileştirici uygulamalara gider. Daha çok modern siyasal sistemlerde ve ulus-devlet anlayışını benimseyen yapılarda ortaya çıkan ötekilik anlayışıyla mücadele etmek için İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra devletlerarası bazı yasal düzenlenmelere gidilmiştir. Avrupa Adalet Divanı, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi gibi kurumlar, Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi esasları doğrultusunda herhangi bir siyasal yapının korumasında olmayan farklı etnik, dinî, kültürel kimlikleri korumak amacıyla oluşan yapılardır. "Özne"- "hariçteki" arasında oluşan sosyoekonomik ve siyasal eşitsizlikleri azaltma girişimlerine rağmen bugünkü pek çok rejimde, sistematik bir siyasal ötekileştirme uygulamaları devam etmektedir.

3.4. Etnik Ötekilik

Sosyal sınıfların ırksal bakımdan ayrıştırılmasında sıklıkla kullanılan etnisite kavramı, bireyin etnik mensubiyeti bakımından belli bir grupta özdeşleşmesini ifade eder. Etnik aidiyet, "özne"nin "tutum, algı ve duygular[ı]yla ilgili bir meseledir" (Smith, 1994: 41). Ortak bir ata, köken, dil, inanç ve gelenekten geldiklerine inanan grupları tanımlamak için etnisite kavramı kullanılır (Haviland, Prins, Walrath, McBride, 2008: 107). Etnisite ayrıca bazı grupların ırksal unsurlar bağlamında sergiledikleri siyasi oluşumları ya da belli kültürel sınırları olan toplumsal grupları da ifade eder. Bu yüzden belli değerler etrafında bir araya gelen bir insan topluluğunu diğer gruplardan ayıran dil, din, tarih, giyim gibi farklılıkları ifade etmek için de etnisite kavramı kullanılır:

Etnik durum, belirli bir insan topluluğunu ötekilerden ayıran kültürel pratiklerle bakış açılarına göndermede bulunmaktadır. Etnik grupların üyeleri, kendilerini toplumdaki öteki gruplardan kültürel bakımdan ayrı görürler; buna karşılık toplumun diğer üyelerinin onlara bakışı da aynıdır. Etnik grupların birbirinden ayırt edilmesini sağlayan

farklı özellikler olmakla birlikte, bunların en yaygın olanları, dil, tarih ya da atalar (gerçek ya da düşsel), din ve giyim, takı farklılıklarıdır. (Giddens, 2021: 1)

Etnik aidiyet duygusunun oluşmasında tarihi ve kültürel imajlar önemli rol oynar. Grupta aynı etnisiteden gelme hissi "soya ait mitlerin rolünü ve tarihî anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden fazla kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırıldıkları bir kültürel kolektif tip" (Smith, 1994: 41) modeliyle sağlanır. Etnik aidiyet duygusunu oluşturan en önemli unsur hayali bir soy, farazi bir ecdat ve kutsal bir toprak tasavvurudur. Bu algı, grup ve üyelerinin milli bir kimlik etrafında kümelenmesine zemin hazırlar.

Antropologlar, bütün kültürlerin kendini "en mükemmel" görmeye meyilli olduğunu ifade ederler. Kişi ve mensubu olduğu grup, kendi kültürünün en iyisi olduğu kanaatine sahiptir. "Bu görüş etnik merkezilik olarak" (Haviland, Prins, Walrath, McBride, 2008: 136) tanımlanır ve etnik ötekilik algısının temelini oluşturur. Etnik unsurlar bağlamında bir araya gelen gruplar, yaşam şekli ve algı bakımından kendine benzeyeni kabul; benzemeyeni reddeder. Bu tavır, sosyal grupların birbirini ötekileştirmelerine sebep olur. Bu tarz ötekileştirme, gruplar arasında zamanla etnik bir kalkan oluşmasına zemin hazırlar. Etnik gruplar, aynı değerlere sahip olanı benimseyici bir tavır takınırken; farklı değerlere sahip olanları ise kendinden uzak tutma hatta zaman zaman reddetmeye dayalı bir tavır takınır: "Ait olunan ulusun kendini olumlu yönde biçimlendirmesi, artık yabancı olan her şeyden korunma, diğer ulusları değerden düşürme ve millî, etnik ve dinî azınlıkları -özellikle Yahudileri- dışlamak için iyi bir araç olmuştur" (Habernas, 2012: 19). Etnik ötekiliğin ortaya çıkmasında bu noktada siyasal sistem belirleyici bir unsurdur. "Yöneten kimse, ulusu da o belirler" (Bauman, 2021: 35) anlayışındaki ulus devletlerin kurum, kuruluş ve birimleri vasıtasıyla resmî ideoloji haline getirilen milliyetçilik, aynı coğrafyada yaşayan farklı etnik gruplar arasında ötekiliğin ortaya çıkmasında önemli bir etkidir (Gellner, 1992: 24-25). Ulusal kimlik olarak sunulan milliyetçi anlayış, toplumu "biz" ve "onlar" diye ikiye ayırır. Bu yaklaşım özellikle ulus-devlet menşeli siyasal yapılarda revaç görmektedir:

Ulusal kimlik, 'biz' ve 'onlar' arasında sınır çizmek için tekeli bir hakkı amaç edinen devlet ve onun temsilcileri tarafından (veya uluslaşmayı amaçlayan 'gölge hükümetler' ve 'sürgündeki hükümetler' örneğinde olduğu gibi -sadece kendi devletleri için haykıran 'petrol ülkelerinde yaşayan uluslar' tarafından -) titizlikle inşa edildi. (Bauman, 2021:32)

Sosyal grupların ırksal esaslar bağlamında birbirini dışlaması, toplumlar arası gerilimin asli sebeplerinden biridir. Toplumsal çalkantıların merkezinde yer alan etnik aidiyet algısı, mensubu olunan grubu ve değerlerini kutsarken, diğerlerine mesafeli yaklaşır. Bu dışlamanın en önemli sebeplerinden biri milliyetçilik algısıdır. Toplumsal hiyerarşide gruplar arası sosyal mesafenin azaldığı, "hariçteki"nin kendini asli "özne" olarak gören unsura yakınlaştığı andan itibaren etnik ötekilik aktif hale gelir. Bu durum toplumsal çatışma zemininde ırkçı uygulamaların ötekileştirici sonuçları daha keskin hale getirmesine sebep olur: "Öteki öteki olduğu, yabancı yabancı kaldığı sürece ırkçılık yoktur. Öteki farklı hale geldiğinde, yani tehlikeli biçimde ["özne"ye] yakınlaştığında ırkçılık ortaya çıkmaya başlar. Ötekini uzakta tutma sevdası bu noktada uyanır" (Baudrillard, 1995: 122).

Etnik ötekilik algısı genelde sosyal, dinî, kültürel ve siyasal şartlardaki farklı etnik toplulukların diğer topluluklarla temas etmesiyle ve çatışmaya girmesiyle alevlenir. Etnik aidiyet duygusu, bireyin kimliği ve diğerlerinden ayırt edilmesini sağlayan duygunun oluşumuyla meydana gelir. Etnik kimlik algısının ortaya çıkması için farklı ırklardan kişi veya grupların oluşturduğu bir birliğin, ortak bir davranışla birbirine bağlı olması veya diğer ırklardan farklılığını belirginleştirmesi gerekir. Bu farklılık ise çoğunlukla "yabancı" (Habernas, 2012: 16) kavramıyla vurgulanır.

Etnik ötekilik algısı, önceleri çoğunlukla ırksal temellere dayandırılırken; 1960'tan itibaren bu görüş

yerini daha genel ve esnek bir bakışa bırakır. Van den Berghe ve Schermerhorn tarafından geliştirilen yaklaşımda, milliyetçilik duygusunu besleyen kaynakların tarihsel, kültürel, ekonomik ve siyasal şartlarla alakalı olduğu açıklanır. Günümüzde de kabul gören bu yeni yaklaşımda etnik ötekilik, bilimsel bir realite olarak değerlendirilir. Sosyoloji, antropoloji, psikoloji, edebiyat gibi disiplinler, etnik ötekiliği coğrafi köken, göç, ırk, dil, gelenek, folklor, edebiyat, müzik gibi kavramlar dâhilinde daha net ve bilimsel bir gerçeklikle ele almaya özen göstermektedir (Schnapper, 2005: 269).

Etnik ayrışmalar, insanlık tarihi boyunca pek çok savaş ve çatışmanın asli sebebidir. İnsanoğlunun medenileşme sürecine girmesiyle beraber bu sorun azalmış gibi görünse de günümüz toplumlarının çoğunda hala yaygın bir gerilim unsurudur. Etnik ötekilikle mücadelede Birleşmiş Millet, Avrupa Birliği gibi kuruluşlar vasıtasıyla yoğun bir çalışma yapılmasına rağmen istenilen sonuçlara henüz tam anlamıyla ulaşılabilmiş değildir. Bunun sebepleri olarak, bugünkü modern toplumlarda görünürde ırkçılık karşıtı bir görüntü olmasına rağmen, aslında bunun biraz da aldatici olabileceği olgusudur. "Hariçteki"ne karşı beslenen "önyargı, çağdaş dünyamızda hiçbir şekilde ortadan kalkmamıştır" (Kearney, 2018: 87). Çünkü modern toplumlarda bireyler, fikirlerini doğrudan ifade etmezler. Bu durum ise iki risk doğurmaktadır: Birincisi, bireyler kendi ırkçı görüşlerini ötekilere isnat ederek, onları ırkçılıkla suçlayıp kendi ırkçı eğilimlerini farkına varmadan göstermiş olurlar. İkincisi, bireyler önyargılarını doğrudan ifade etme gereği duymadan içselleştirebilirler ve bunları da davranışlarında sergileyebilmektedirler. Sosyal psikologlar, bu durumu "örtülü ırkçılık" (Schnapper, 2005: 155) olarak adlandırırlar. Modern toplumlarda ırkçılık karşıtı olmak, bir norm haline gelmiş gibi gözükse de aslında bireylerin derin tutum ve davranışlarında örtülü ırkçılığın devam ettiğine dair güçlü bir kanaat mevcuttur.

3.5. Dinsel Ötekilik

Ötekileştirme; kurumlar, kuramlar, kavramlar, kimlikler ve değerler üzerinden yapılan bir uygulamadır. Sistemler vasıtasıyla yapılan ötekileştirmeler, çoğunlukla belli bir plan ve program dâhilindedir. Öte yandan ötekileştirme yaşamın her alanında olmakla beraber en fazla din üzerinden yapılır. Bireyin dünyaya karşı bir tavır alışı biçimi olan din, toplumları belli bir amaç doğrultusunda harekete ettirmeye müsait temel faktörlerin başında gelir. Tarih boyunca siyasal sistemler toplumlar üzerinde hâkim olmak için dini bir araç olarak kullanmıştır.

Din, belli bir coğrafyada ve belli bir sosyokültürel yapı içerisinde kendine has bir söylemle ortaya çıkan toplumsal bir denetim aracıdır. Dinin esas gayesi "insanların, evrenin kendi denetimleri dışında bulunan boyutlarını yorumlamalarına ve denetlemelerine yardımcı" (Haviland, Prins, Walrath, McBride, 2008: 684) olmaktır. Dinin söylem ve emirleri zamanla onun iç organizasyonunu tamamlayan bir sisteme dönüşür. Bu nitelik söz konusu dinin öteki inançlardan ayrılmasını sağlayan bir etikete dönüşür. Bireyler, mensubu oldukları inancın ilke ve tutumlarıyla dinsen duruş sergilerler. Dinî öğretinin kuralları, söz konusu inanca mensup grupların kimliğini güvence altına alan bir sosyal kalkana dönüşürken; "özne" ile farklı inançlı kişileri de "biz" ve "ötekiler" şeklinde sınıflandırır. Bu anlayış, belli bir inanç sistemi ve normlarının baskın olduğu toplumlarda, farklı inançlara mensup grupların ötekileşmesine zemin hazırlar:

Dinler belli bir coğrafya ve belli bir sosyokültürel yapı içerisinde farklı söylemlerle ortaya çıkar. Bu süreçte öncelikle iç grup organizasyonunu tamamlayan dinler, öteki inanç gruplarından farklılaşan iddia ve söylemleriyle mensuplarına hem bir sosyal kimlik hem de buna bağlı bir dünya görüşü sunar. Bu aşamada "biz" ve onlar" ayrımını besleyen ve dinî grubu nevi şahsına münhasır hâle getiren inançlar ve değerler devreye girer. Öyle ki bir dinin beraberinde getirdiği Tanrı ve insan tasavvurundan beslenen iman esasları, ibadet biçimleri ve ahlak anlayışı başka faktörlerin de devreye girmesiyle inananların dünya görüşünü oluşturur. Bu bağlamda grup içindeki davranış normlarından diğer dinî

gruplarla ilişkilere kadar günlük hayatı ilgilendiren pek çok husus, özellikle ötekilerden farklılıklar vurgulanarak ön plana çıkarılır. (Yapıcı, 2008: 52-53)

Her bir dinin kendine has inanç esasları, ibadet biçimleri ve ahlak anlayışları vardır. Dinler, diğer inançlardan farklılıklarını ön plana çıkararak tebaasına seslenir. Bu farklılıklar aynı zaman söz konusu dinin öteki inançları reddetmesinin esasını oluşturur (Yaran, 2001: 135). Bu anlayış, dinler arası çatışmanın ortaya çıkmasının yolunu açar. Tarih boyunca meydana gelen savaşların çoğunun kökeninde dinsel etmenler yatmaktadır. Dinsel ötekileştirmenin ilk ciddi çatışma örnekleri Ortaçağ'da meydana gelir. Daha önceleri Yunan toplumunda beliren ve toplumsal sınıf farklılığını temel alan ötekilik, 13. yüzyıl Avrupa'sında, dinsel bir kimliğe bürünür. Roma'nın Doğu ve Batı olarak ayrılması, merkezi gücü elinde bulunduran Batı Roma'nın (Katolik), Doğu Roma'yı (Ortodoks) kâfir olarak ötekileştirmesine sebep olur. Bu anlayış, toplumsal sınıflaşmaya yeni ve riskli bir ötekileştirme geleneği yerleştirir: dinsel ötekilik. Eski Yunan'da var olan ötekilik olgusu, ırkçı ve dinî motiflerden uzakken; Ortaçağ Avrupa'sında görülmeye başlanan ötekilik, dinsel bir kimlikle belirir (Schnapper, 2005: 45).

Dinsel ötekilik hemen her grupta olmakla beraber özellikle Yahudi, Hristiyan, Müslüman toplumlarda daha yaygındır. Bu inançların her biri, kendi ahlak ve değer yargılarını oluştururken; genelde diğer dinleri ötekileştirerek hareket eder. Bu yaklaşım söz konusu inancı benimseyen toplumların keskin sınırlarla ayrılmasına ve diğer toplumlarla çatışmayı bir yaşam felsefesi haline getirmesine sebep olur.

Üç yaygın semavi inançlardan biri olan Yahudilikte, Hz. Musa döneminde, bu inancı benimseyen insanları koruma amacıyla yapılan Babil sürgünü ve sonrasındaki süreçler, Yahudilerin dinî-millî kimliklerinin oluşmasının temelini oluşturur. Sürgün anlayışı, Yahudiliği oluşturan kavramların başat fenomenlerinden biridir. Yahudiliğin esas prensiplerinden biri olan "kutsal toprak" imajı, onu öteki inançlardan ayıran bir başka önemli unsurlardandır. "Kutsal toprak" anlayışına göre Nil nehrinden Fırat nehrine kadar uzanan yerleşim yerleri dünyada sadece Yahudilere vaat edilmiş topraklardır. Buralar, başka millet ve inançlara yasaklı yerlerdir: "Mısır Irmağı'ndan büyük Fırat Irmağı'na kadar uzanan bu toprakları – Ken, Keniz, Kadmon, Hitit, Periz, Refa, Amor, Kenan, Girgaş ve Yevus topraklarını senin soyuna vereceğim" diyerek kutsal toprak vaadini açıklamıştır (Metli, 2006: 39). Vaad edilmiş toprak anlayışı, Yahudilik kültür ve inancında "biz" ve "öteki" algısının yerleşmesine hizmet eden bir simge haline gelmiştir.

"Biz" ve "öteki" yaklaşımının Yahudilikte yerleşmesinde önemli bir etkiye sahip olan diğer unsur ahit inancıdır. Yahudilere göre Tanrı ile insan arasında iki ahit yapılmıştır: Yahudiler ile yapılan ahit ve Nuh soyundan gelen öteki kavimlerle yapılan ahit (Schnapper, 2005: 42). Bu inanç, Yahudilikte insan ırkının Yahudi ve Nuhi olarak ikiye ayrılacak; ötekileştirici bir sınıflandırmaya tabi tutulmasına sebep olur:

Yahudi ve öteki anlayışının gelişmesinde kullanılan kavramlardan birisi de "ahid" inancı olmuştur. Yahudilere göre Tanrı ile insan arasında iki tür ahid gerçekleşmiştir. Bunlardan birisi Yahudiler ile yapılan ahid, diğeri ise Tanrının Nuh soyu ile yaptığı ahittir. Yahudilikte, insanların dini anlamda "Yahudiler ve Nuhiler" olarak ikili bir tasnife tabi tutulması buradan kaynaklanmaktadır. (Metli, 2006: 42)

Yahudiliğin esas ilkelerinden olan ahit inancı, bu inanç sisteminde kimi dinsel aşırılıkların ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Yahudi âlimlerinden Manis Friedman, Yahudilerin yaratılma sürecinde, diğer toplumlardan ayrıcalıklı bir konumda olduğunu iddia eder. Yahudi'nin Tanrı'nın düşüncesi ile var olduğunu açıklayan Friedman; "öteki" inançtan kimselerin ise Tanrı'nın sözü ile yaratıldığını belirtir. Friedman'a göre bu yüzden Yahudilerin yaratılmadığını, Tanrı'nın bir parçası olduğunu ve dünyada belli bir amaç için gönderildiğini savunur. Yahudi ile Yahudi olmayan toplumlar

arasında kaçınılmaz bir ayırım oluşturan bu yaklaşım, Yahudilik inancındaki keskin ötekiliğin kaynağını teşkil eder (Metli, 2006: 46).

Hristiyanlık inancına göre, diğer dinler insanlığı hidayete erdirmekten mahrumdur. İnsanı ancak Hristiyanlığın prensipleri kurtaracağına dair bir bakış açısı egemendir (Yaran, 2001: 42). Bu yaklaşımda diğer dinler, Hristiyan toplumlarda farklı bir muameleye tabidir. Özellikle Ortaçağ toplumlarındaki ötekilik algısı, Hristiyanlık eksenli din faktörü ile şekillenir (Poyraz ve Arıkan, 2003: 64). Avrupalı devletler tarafından 1096-1270 yılları arasında Müslümanlara karşı yapılan Haçlı Seferleri bu anlayışın tezahürüdür. Dinsel ötekilik anlayışı Hristiyanlıkta Kilise'nin önderliğinde sistemli bir şekilde uygulanır. Schnapper (2005: 63), Orta Çağ Hristiyanlığında ortaya çıkan dinsel ötekiliğin zamanla ırksal bir zemine kayarak yeni bir sosyal hiyerarşiye zemin hazırladığını ifade eder. Bu dönemden itibaren ırkçılık önce Avrupa'da sonrasında da dünyada dinsel bir kimliğe bürünür. Özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'da yaygınlaşan Yahudi düşmanlığı, Hristiyanlıktaki dinsel ötekileştirmenin en aşırı örneklerinden biri olarak değerlendirilir.

Hristiyanlıktan sonra ortaya çıkan İslamiyet'te ise insanlar, inanç açısından bir sınıflandırmaya tabi tutularak iki gruba ayrılır: mümin, kâfir. Mümin, İslamiyet'i benimseyeni temsil ederken; kâfir farklı inançtan kimseyi tanımlar. Mümin-kâfir anlayışı, tarih boyunca Müslüman toplumlar ile öteki dinlerden olanlar arasında "biz" ve "öteki" ayırımının yaşanmasına sebep olur. Bu farklılık, İslam dininin yaygın olduğu toplumlarda farklı dinî gruplar arasında bir ayrışma ve bu ayrışmaya bağlı olarak çatışma riskini doğurur. İslamiyet'te başta Yahudilik ve Hristiyanlık olmak üzere öteki dinler ilahi kabul edilmekle beraber, asıllarının tahrif olması sebebiyle bu inançların misyonunu yitirdiklerine ve bu yüzden *Kuran*'ın gönderildiğine hükmedilir (Yaran, 2001: 266). *Kuran*'da *Tevrat*, *Zebur* ve *İncil* kutsal kitapları açıkla anılmakla beraber, bu kitaplara iman edenlerin zamanla sapkınlıklara düştükleri hükümleri vardır.

İslamiyet, Hristiyanlık, Yahudilik gibi semavi inançlarda ve diğer inançları benimseyen toplumların "hariçteki"ne bakışında söz konusu inançların emir ve yasaklarının etkisi belirleyici unsurdur. Kişi, hangi dine inanırsa inansın, gruplar inançları doğrultusunda bir anlayış geliştirir ve bu anlayışa bağlı olarak da farklı dinden olanlara ötekileştirici bir muamele geliştirir.

4. Edebiyatta Öteki

Öteki, genel anlamda yaşadıkları coğrafyanın baskın kültüründen olmayan daha çok kanunlarla düzenlenen vatandaşlık yükümlülükleriyle devlete bağlı olanları karşılayan bir terimdir. Sosyoloji ve felsefede çoğunlukla bu anlam çerçevesinde işlenen öteki, oradan edebiyata geçer. Edebiyatta öteki, sorunsal bir unsur olarak işlenir. Öteki, edebî eserlerde, ulus devletlerin kurulmasıyla beraber, genelde devletlerle etnik, kültürel, dinsel; kısacası "millî öğelerle" (Şengül, 2007: 97) bağları olmayanları ifade etmek için kullanılır.

Edebiyatta ötekilik olgusu, Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında, özellikle Fransa'da Marius-François Guyard öncülüğünde önem kazanmaya başlar. Sonraki dönemlerde, dünya genelinde edebiyatta ötekilik olgusu, çeşitli tartışmalar etrafında gelişmeye devam eder. Bu tartışmalarda ötekiliğin edebiyata yansıma şekilleri üzerinde durularak; bir ulus edebiyatında var olan imaj algısının ötekiliğe etkisi ve edebî ürünlere yansımaları ele alınır.

Ötekilik ile imaj olgusu arasında sıkı bir bağ olduğunu ifade eden Herkül Millas, toplumca kabul edilen, paylaşılan önyargılar ile imajların, edebiyata "bilgi biçiminde" (2005: 16) yansıtıldığını ifade eder. Bu anlamda bir toplumun algı dünyası ile o toplumda öteki olarak algılananlar arasında sıkı bir bağ vardır. Söz konusu toplumun edebî eserleri "öteki"ni, çoğunlukla ideolojik unsurlarla çerçevelenmiş bir pencereden sunar.

İmaj; çeşitli duyguların ve düşüncelerin belli bir ideolojik yaklaşımla somutlanmasıdır: "İmaj,

karmaşık düşüncelerin, duyguların, anıların vb. belli bir ideolojik bütünleşme sonucunda ortaya çıkardığı bir sonuçtur." (Millas, 2005: 21). Bu ideolojik bütünleşme ortamında üreten yazarın, toplumdaki kimi kanıları ele alma biçimi tercihsel bir durumdur. Kimi yazarlar öteki konusunda tamamen susmayı yeğlerken; kimi kısmen, kimi de gerçeklik boyutuyla "öteki"ni ele alabilir. Kısacası öteki, yazarın dünya görüşüne göre metinlerde kimlik kazanır.

İmaj unsurunun oluşma şekli, siyasal sistemin benimsediği tavra göre biçimlenir. Devlet aygıtını elinde bulunduranların politik tercihleri, edebî metinlerde elit ve madun kesimlerin işleniş biçimini doğrudan etkiler. Örneğin milliyetçi edebiyatta öteki konusunda yazılacaklar, önceden tasarlanmış çerçeveye göre şekillenir. Bu kuralları, tarihsel dönem ve o döneme hükmeden egemenlerin kendi kimliklerini inşa aşamalarında belirledikleri hedefler tayin eder. Milliyetçi edebiyatta öteki, çoğu zaman "özne" sayesinde hayatta kalmıştır. Bu yaklaşım, toplumda yabancı düşmanlığı duygusunun oluşmasına zemin hazırlayarak; ulusalcı edebiyatların oluşmasının temelini oluşturur. Roland Barthes edebiyatta "öteki" imajının, "ahlaksal ve ideolojik anlamlar" (Millas, 2005: 22) taşıyan mesajlar içeren semiyotik unsurlar vasıtasıyla toplumu belli bir ideoloji doğrultusunda şekillendiğinden bahseder. Sembollere yüklenen mesajlar, edebî metinde gerilim ve çatışmalar üzerinden sunularak "özne" ve "öteki"nin konumları sunulur.

Hem birey hem de grup, toplum içindeki "yerlerini, geçmişlerini ve kimliklerini bir tarihsel öykü içinde algırlar." (Millas, 2005: 23). Bu yöntem ise toplumsal algı ve düşünüş biçiminin, o toplumun var oluş hikâyesine dönüşmesini sağlar. Birey ve grup, sosyokültürel davranışlarını ortak belleği dizayn eden bu hikayeye biçimlendirir. Bu tavır, birey ve mensubu olduğu grubun kültürel, etnik, dinî, politik yaklaşım biçimlerinin aynı değerler etrafında oluşmasının yolunu açar ve "toplumsal kimlik" (Millas, 2005: 23) inşasına katkı sağlar. Grubun sosyal kimliğinin oluşturulma biçimi, toplumsal değer, düşünce, kültür gibi unsurları biçimlendirerek; edebiyat metinlerinin hangi benzerlikler ve farklılıklar ekseninde inşa edileceğini tayin eder. Birey ve grup için tasarlanan ulusal kimlik, edebî metinler aracılığıyla oluşturulur. Kişi veya grubun kendisini hangi tarihsel hikâye ile özdeşleştireceğine dair tercihi, ulusal kimliğin öyküler ve romanlar vasıtasıyla işleniş biçimini oluşturarak; ötekinin edebî metinlerde düşünsel anlamda oluşmasına zemin hazırlar.

Edebiyat metinlerinde ortaya çıkan ötekilik olgusu, yazarla okur arasında, toplumsal zeminde oluşan ilişki üzerinden şekil alır. Bu yönüyle edebiyat, farklı kültürel, etnik, dinsel, siyasal unsurların estetik bir kaygıyla sunulduğu bir alandır. Edebî metinlerde ele alınan öteki, kişisel bir sorundan çok, genelde farklı toplumsal değerler, inançlar ve kimlikler ekseninde sunulur. Toplumun yaygın algı ve düşünce biçimi, ötekiliğin de çıkış noktasını oluşturur. Bu yüzden tarihsel olay ve karakterler, ortaya çıktığı toplumun ulusal edebiyatını oluşturmada işlevsel bir roldedir.

4.1. Türk Edebiyatı'nda Öteki

Edebiyatı ötekinin imajı; sanatçı ve okurun beslendiği kültür, ideoloji ve tarihle bağlantılıdır. Bu yüzden edebî metinde beliren öteki, "özne"nin mensubu olduğu kültür, ırk, inanç gibi sosyolojik kimliklerin haricinde kalan birey ve grubu işaret eder. Türk edebiyatında ötekilik, çoğunlukla "biz" ve "ötekiler" şeklinde ortaya çıkar. Edebî eserlerde "biz", özne/ana kahramanın dâhil olduğu üst kimliği temsil eder. Bu kimlik aynı etnisite ya da inanç bağlamında şekil bulur. Bunlar ise çoğunlukla Türklük ya da Sünni İslamiyet mensubiyetini işaret eder. Özellikle Cumhuriyet siyasal sistemiyle beraber Türk edebiyatında işlenen ötekilik, Türk ve diğer unsurlar arasındaki gerilim odaklıdır.

"Biz" ve "öteki" çatışması, Türk edebiyatının ilk ürünlerinden olan Orhun-Yenisey yazıtlarında, "biz"e karşı konumlandırılan "öteki", Çinlilerdir. Sonraki süreçte ortaya çıkan Anadolu halk hikâyelerinde "öteki", İslamiyet'e mensup olmayanları işaret eden "kâfir" kimliğinde belirir. Batı etkisinde gelişen Türk edebiyatının ilk metinlerinde öteki, genel anlamda gayrimüslimler ve Batılılardır. Bunların imajı, ilk temsilcilerin metinlerinde olumlu ve

normal şekildedir. Özellikle Şemsettin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Halit Ziya Uşaklıgil, Samipaşazade Sezai gibi Osmanlıcı denilen yazarların romanlarında "gayrimüslim tebaa ve Batılı Hıristiyan uluslar 'farklı' bir kimlik olarak görülmüş ancak keskin bir "öteki", düşman olarak algılanmamıştır." (Millas, 2005: 37).

Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla Türk edebiyatında ötekilik anlayışı uzun süre Türkçülük minvalinde bir seyir izler. Milli Mücadeleyi konu edinen kurmaca metinlerde işlenen ötekilik olgusu genel anlamda üç ana başlıkta ortaya çıkar: 1. Batı (Fransız, İngiliz, İtalyan, Yunan), 2. Ulusal çıkar yerine kişisel çıkarlar peşinde koşan idareciler ve halk, 3. Yerli Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler (Gündüz, 2006: 291-293). Özellikle Jön Türk hareketinin etkisinde kalan ve ulusçu olarak nitelenen Ömer Seyfettin, Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Mithat Cemal Kuntay, Samim Kocagöz, Sadri Ertem, Nihal Atsız, Tarık Buğra gibi yazarların metinlerinde ötekinin –Yunan, Rum, Ermeni, İngiliz, Yahudi- imajı, devlet projesi çerçevesinde gelişerek; daha sert bir çizgidedir. Ulusalçı tezleri metinlerinde işleyen yazarlar, Türkleri kusursuz gösterilip yüceltilirken; "öteki"ni aşağı ve düşman biçiminde tasvir ederler. Ulusçu yazarların metinlerinde "biz" ile "öteki", iyi/kötü, üstün/aşağı, haklı/haksız gibi karşıt kutuplardan ele alınır. Ulusalçı yazarların romanlarında Türkler, ötekilerin karşısında genelde kötü bir davranışta bulunmazken; ötekiler vahşet, çoluk-çocuk öldürmek, ırza geçmek, ülkenin topraklarına göz dikmek gibi olumsuz fiillerle anlatılır:

[Ulusalçı] metinlerde ulusal yaklaşım "biz" ile "öteki"ni, yani ulusal açıdan düşman algılananı, iyi/kötü, üstün/aşağı, haklı/haksız gibi karşıt ikili bir açıdan ele alır. "Öteki" olumsuz sergilenirken "biz" kusursuz ve üstün olarak belirir. Bu romanlarda Türkler – ötekilerin karşısında, ötekilere kıyasla- bir kez bile kötü bir davranışta bulunmazlar. Vahşet, çoluk çocuk öldürmek, ırza geçmek, yabancı topraklara göz dikmek, sömürmek, ahlaksızca yada korkakça davranmak "öteki"nin özellikleridir. Türkler bu tür davranışlarda bulunmazlar. (Millas, 2005: 109)

Hem Herkül Millas hem de Osman Gündüz, ulusçu yaklaşımı benimseyen yazarların "öteki"ne karşı sert bir tavır sergilemelerinin temel sebebinin, ulusçuluğun devlet aygıtını elinde bulunduranlarca siyasal bir proje olarak uygulanması olduğunu belirtirler. Siyasal sistemin Türkçü bir "ulus-devlet bilinci" (Gündüz, 2006: 285) ve kimliği inşa etme ve bunu topluma "benimsetme" (Millas, 2005: 116) ihtiyacı, Türkçülük ideolojisinin özellikle Cumhuriyetin ilk yıllarında edebiyatta yoğun biçimde işlenmesi sonucunu doğurur.

Türk Edebiyatında "öteki"nin işleniş biçimi, döneme ve yazara göre değişkenlik gösterir. Siyasal sistemin uygulamaları ve sanatçıların politik tercihleri, "özne"nin "öteki"ne yaklaşım tarzını şekillendirir. Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet'in tek partili ve çok partili dönemlerinde "öteki"nin ele alınışı değişkenlik gösterir. Roman, hikâye gibi Batılı türlerin Türk edebiyatına girmesiyle yazarlar gerilimi oluşturma adına bireysel ya da toplumsal tezatlıklardan faydalanır. Sosyal mesaj kaygısı gütmeyen ve daha çok kişisel olaylar etrafında şekillenen ilk dönem kurmaca metinlerde "özne"nin karşısında konumlandırılan "hariçteki", çoğunlukla sosyal kimliklerinden uzak bir anlayışla işlenir. Sosyal kimlikleri bağlamında işlenen "öteki", Yeni Türk edebiyatında çok çeşitlilik göstermekle beraber genel anlamda "ulusçu", "İslamcı", "Anadolucu", "sosyalist", "hümanist" gibi niteliklere sahip "özne"nin karşıt unsuru bağlamında ele alınır.

Ulusçu bir kimliğe sahip "özne" anlayışı Yeni Türk edebiyatında Jön Türk hareketiyle ivme kazanır. Bu anlayışta yazılan edebî metinlerde "öteki" olarak kodlanan unsur, bütünüyle olumsuz bir imaja sahiptir ve "düşman olarak" (Millas, 2005: 74) görülür. Herkül Millas, ulusalçı yazarlar kategorisinde Halide Edip Adıvar, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Aka Gündüz, Mithat Cemal Kuntay, Samim Kocagöz, Attila İlhan, Hüseyin Nihal Atsız, Tarık Buğra gibi sanatçıları olduğunu belirtir.

"Özne"yi çoğunlukla İslamcı konuma yerleştiren Namık Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar, Necip Fazıl Kısakürek, Yavuz Bahadıroğlu gibi yazarların romanlarında "öteki" genelde Batılılar, Yunan ve Rum ve diğer gayrimüslimlerdir. Batılılar ve gayrimüslimler, romanlarda düşman olarak anlatılmakla beraber, bu düşmanlık vurgusu, ulusçu yazarlarınkı gibi sert ve keskin değildir. Bu yazarların eserlerinde beliren ötekilik, "ulusal ve dinsel" (Millas, 2005: 153) bir kimliğe sahiptir.

Anadolucular olarak isimlendirilen Halikarnas Balıkcısı, Kemal Tahir, Yılmaz Karakoyunlu gibi yazarların metinlerinde, "biz" konumunda Türk, Osmanlı, Doğu kastedilirken; "öteki" unsur, Batılı bir kimliktir. Anadolu'da yaşayan tüm gayrimüslimler, Anadolu anlayışındaki yazarların metinlerinde "ulusal özellikleri yok olmuş [ve] Türkleşmiş" (Millas, 2005: 157) kimseler pozisyonundadır. Öte yandan bu yazarlardaki din anlayışında Müslümanlık, inanç esaslı kaidelerden ziyade tarihsel ve kültürel bir ritüel olarak sunulur. Anadolu yazarlar, ulusçu yazarlara göre "öteki" ile uzlaşmaya daha yatkın görünmekle beraber bu yazarların kurmaca metinlerinde Türk "öteki"ne göre daha olumlu ve üstün bir konumdadır.

Nazım Hikmet, Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Rıfat Ilgaz, Vedat Türkalı, Fakir Baykurt, Füzünan, Pınar Kür, Leyla Erbil gibi sol ideolojide ön plana çıkan yazarların metinlerinde işlenen "özne" ve "öteki" ilişkisi, sınıfsal bir yaklaşımla ele alınır. Bu yazarlar, gayrimüslimlere öteki olarak değil; "biz" ile ortak yanları olan bir sınıf şeklinde bakar. Bu yaklaşıma göre insanların hangi sınıfa mensup oldukları, asıl önemli olduğu için "din yada tarihsel ve kültürel kimlik anlamında etnik özellik ikincil" (Millas, 2005: 206) niteliklerdir. "Özne" ve "öteki" ilişkisine sosyoekonomik yaklaşan bu gruptaki sanatçıların metinlerinde; ulusçu, İslamcı, Anadolu yazarlardaki gibi milliyetçi özellikler ön plana çıkmaz. Kimi metinlerde ulusalcılığa ve bunu sistemli bir politikayla teşvik eden devlete eleştiriler vardır. "Özne" ve "hariçteki" ilişkisine sınıfsal yaklaşan bu anlayış, ulusçu yaklaşımın temsil ettiği ideolojiye bir eleştiri, yanıt ve antitez özellikler barındırır.

Reşat Nuri Güntekin, Sait Faik Abasıyanık, Adalet Ağaoğlu, Çetin Altan, Oğuz Atay, Oya Baydar, Orhan Pamuk, Mehmet Eroğlu gibi yazarların oluşturduğu insancıl yaklaşım yazarları, Türk Edebiyatında "öteki"yle empati kurup; ona olumlu yaklaşırlar. Bireye mensubu olduğu ırk, din, dil, kültür unsurlarından bağımsız bir yaklaşım sergileyen bu sanatçıların metinlerinde genelde hümanizmi benimsemiş kahramanlar ön plandadır. Bu tarz eserlerde gayrimüslimler ile Türk, Müslüman unsurları arasında kültürel, politik, etnik, dinsel çatışmalar yoktur. Bu tarz metinlerde "özne" ve "hariçteki" ilişkisi, sosyolojik bağlamdan ziyade ontolojik ya da psikolojik unsurlar çerçevesindedir. Hümanist yaklaşımı benimseyen yazarlar, siyasal sistem ve destekçilerinin gayrimüslimlere karşı olan ötekileştirici tavrını "Zorunlu Göç, Varlık Vergisi ve 6/7 Eylül gibi toplumsal olaylar" (Millas, 2005: 252) bağlamında eleştirel bir tutumla ele alırlar.

Türk edebiyatında yaygın anlayışta "özne" konumunda Türkler, Müslümanlar yer alır. "Öteki" pozisyonunda ise çoğunlukla Batılı, Rum, Ermeni, Yahudi azınlıklar ile siyasal sisteme entegre olmamış ve üst kültürel kimliğin dışında kalanlar vardır. Bazı yazarların metinlerinde ise, "özne" ile "öteki"nin konumları yer değiştirir. Bu tür eserlerde çoğunlukla gayrimüslimler "özne" rolündedir. Türkçe yazılan bu metinler "azınlıklar edebiyatı" (Millas, 2005: 259) olarak tanımlanır. Etnik ve inanç bakımından Türk ve İslam geleneğinin dışında kalan ve eserlerinde Türkçe seslenen Mıgırdıç Margosyan, Mario Levi, Kriton Dinçmen gibi yazarlar, Türkiye'deki azınlık edebiyatının önde gelen temsilcileridir. Bu yazarların kurmaca metinlerinde kahramanlar ve olaylar ana dil, etnik inanç, kültürel farklılıklar bağlamında Türk-İslam geleneğinin dışındadır. Rum, Ermeni, Yahudi kökenli "özne"nin olduğu metinlerde yer alan "öteki", Türk Edebiyatında daha önce var olan bakış açısından farklı olup; düşman olmayan, olumlu bir algıyla sunulur. Azınlık edebiyatı metinlerinde, devlet ve toplumsal sistemin "öteki"ne yaklaşımına eleştiriler vardır.

Sonuç

Ötekilik, sosyoloji, psikoloji, antropoloji, edebiyat gibi sosyal çalışmaların pek çok dalında çeşitli sorunsallar bağlamında irdelenen bir kavramdır. Bireyin kimliğinin şekillenmesinde belirleyici etmenler konumunda olan ırk, dil, din, kültür, sosyal sınıf gibi olgular, ötekiliğin ortaya çıkma biçimini doğrudan etkileyen faktörlerdir. Ötekiliği tetikleme potansiyeli taşıyan bu nitelikler; bireyin algı biçimi, grubun sosyal refleksi ve siyasal sistemin tavrına göre kişiler/gruplar arası ilişki biçimine şekil verir. Irk, din, dil, kültür gibi unsurlar özellikle ulusçu ve otoriter nitelikli devletlerde "özne" ile "hariçteki"nin ayrıştırılmasında kullanılan imajlara dönüşmüş durumdadır. Ötekilik anlayışı, etik değerlerin benimsendiği modern toplum ve sistemlerde yapılan çeşitli yasal düzenlemelerle azalmış görünmekle beraber söz konusu toplumların kimi gruplarında örtük bir şekilde devam etmektedir. Diğer taraftan, demokrasiyi benimse(ye)memiş sistem ve toplumlarda ötekilik, devlet aygıtını elinde bulunduranlarca ulusçuluk adı altında sistematik bir şekilde sürdürülmektedir.

Sosyokültürel bakımdan kendi niteliklerini taşıyanları "özne" olarak konumlandırıp diğerlerini öteleme anlayışı, edebiyat metinlerinde de yaygındır. Özellikle belli ideolojilerin hamiliğine soyunan sanatçıların eserlerinde gerilim, zıt sosyokültürel unsurları temsil eden "özne" ile "hariçteki" ekseninde inşa edilir. Bu tarz eserlerde "özne", olumlu niteliklerle betimlenirken; onun karşısında konumlandırılanlar olumsuz vasıflardadır. "Özne"- "hariçteki" ilişkisinin Türk edebiyatındaki işleniş biçimi dönemlere ve siyasal sistemlerin tutumlarına bağlı olarak değişkenlik gösterir. Ulusçuluk fikrinin Osmanlı'da henüz yaygınlık kazanmadığı 19. yüzyıl sonları edebî metinlerde bireyin etnik, dinsel, kültürel farklılıklarına ayrıştırıcı bir vurgu bulunmaz. Ahmet Mithat Efendi, Sami Paşazade Sezai, Recaizade Mahmut Ekrem, Halit Ziya Uşaklıgil, Mehmet Rauf gibi sanatçıların ön olana çıktığı bu dönem kurmaca metinlerinde kişiler, insani farklılıkları ekseninde ele alınır.

Teorik ulusalcılığın Türk edebiyatındaki pratik uygulamalarının öncülüğünü üstlenen Genç Kalemler hareketiyle beraber "özne"- "hariçteki" ilişkisi etnik, kültürel, dinsel bir kimliğe evrilir. Ömer Seyfettin, Ziya Gökalp, Halide Edip Adıvar, Mehmet Emin Yurdakul, Hüseyin Nihal Atsız, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Tarık Buğra, Attila İlhan gibi sanatçıların metinlerinde "özne" konumunda Türk yer alırken; "öteki" misyonunun taşıyıcıları çoğunlukla gayrimüslimler, onların destekçileri ya da Türk ırkına mensup olmayan kimselerdir.

20. yüzyıl Türk edebiyatının kimi metinlerinde ise sanatçılar, eserlerinde İslami nitelikli "özne"yi öne çıkarırlar. "Özne"nin gerilim yaşadığı "öteki" ise çoğunlukla gayrimüslimler olmakla beraber bazen de Cumhuriyet siyasal sisteminin savunucularıdır. Halikarnas Balıkcısı, Kemal Tahir gibi Anadolucular; Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Vedat Türkalı gibi sınıf eğilimli yazarlar ile Reşat Nuri Güntekin, Sait Faik Abasıyanık gibi hümanist yazarların metinlerinde ise "özne"- "öteki" ilişkisi etnik, dinsel ve kültürel kimliklere vurgudan uzaktır.

Cumhuriyet siyasal sisteminin kuruluşundan bugüne kadarki süreçte edebiyatta "öteki"ne yaklaşımla ilgili ilkin ulusçuluğa dayalı tek tipçi bir yaklaşım vardır. 20. yüzyılın sonlarında dünyada meydana gelen yeni oluşum ve değişim hareketlerinin Türkiye'yi de etkilemesi neticesinde yakın dönemin edebî metinlerinde daha esnek ve çoğulculuğa vurgu yapan bir bakış açısının geliştiğini söylemek mümkündür.

Gruplar arası ötekilik anlayışı, siyasal sistem yürütücülerinin farklı unsurları asimile etme ihtiraslarını terk etmesi ve kültürel, dinsel, etnik, dinî tercihlere karşı tarafsız olmasıyla minimize edilebilir. Sosyolojik farklılıkların yasalarda çok kültürlülük bağlamında kabul edilmesi, ona sabit ve güvenilir bir alan açılmasıyla ötekilik anlayışının etkinliği kırılabilir. İlaveten "özne"nin tekil ve homojen bakış açısı/algısının kırılmasıyla ötekilik anlayışı, olumsuz toplumsal aksiyonların tetikleyici ana

unsuru olmaktan çıkabilir.

Edebî metinlerde zıt kutuplar üzerinde inşa edilen ve hâkim ulusa ait unsurları "özne"; farklı sosyokültürel nitelikleri "öteki" görme anlayışı, edebiyatta yaygın bir gelenek olarak belirlemektedir. Edebiyatta, sanatçının kendi dünya görüşünü okura empoze etme amacı taşıması, "özne"- "öteki" algısının toplumda derinleşerek devam etmesine sebep olmaktadır. Türk edebiyatında pek çok sanatçı metinlerini çeşitli ideolojilerin subliminal imaj ve mesajlarını iletme aracı olarak görmektedir. Bu durum, sosyokültürel farklılıkların "damga"lanması zihniyetinin toplumda olağan bir geleneğe dönüşmesine ve "özne"ye göre farklı konumda olanların itibarsızlaştırılmasına sebep olmaktadır.

Kaynakça

- Baudrillard, J. (1995). *Kötülüğün Şeffaflığı* (Emel Abora ve Işıl Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2021). *Kimlik* (Çev. Mesut Hazır). Ankara: Heretik Yayınları.
- Benveniste, E. (1974). *Genel Dilbilim Sorunları* (Çev. Erdim Öztokat). İstanbul: YKY.
- Chambers, I. (2019). *Göç, Kültür, Kimlik* (Çev. İsmail Türkmen ve Mehmet Beşikçi). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çelik, E. (2008). "Dilin Etik Yapılanması ve Ahlaki İşlevi". *Belleten*. I, 43-62.
- Doğan, D. M. (1996). *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: İz Yayıncılık, İstanbul.
- Demirer, T. (2012). *Öteki ve Ötekileştirme*. Erişim: [www.mesop.net/ods/soft/zeitung_print.php?id=784] (Erişim Tarihi: 28 Haziran 2012).
- Fromm, E. (1981). *Psikanaliz ve Zen Budizm* (Çev. İlhan Güngören). İstanbul: Onur Basımevi.
- Gellner, E. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk* (Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Giddens, A. (2021) *Etnik Durum ve Irk* : [<http://www.hubyar.eu/SiteFiles/makaleler/mak4.pdf>] (Erişim Tarihi: 17.06.2021).
- Goffman, E. (2014). *Damga: Örselenmiş Kimliğin İdare Edilişi Üzerine Notlar* (Çev. Ş. Geniş, L. Ünsaldı, S.N. Ağırnaslı). Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Gündüz, O. (2006). "CumhuriyetDönemi: Roman 1960 Sonrası". *Türk Edebiyat Tarihi*, 4, 284-292.
- Habernas, J. (2012). *"Öteki" Olmak, "Öteki"yle Yaşamak* (Çev. İlknur Aka). İstanbul: YKY.
- Haviland, W. A. & Prins, H. E. L. & Walrath, D. & McBride, B. (2008). *Kültürel Antropoloji* (Çev. İnan Deniz Erguvan Sarioğlu). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Kaplan, M. (2002). *Kültür ve Dil*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karaağaç, G. (2002). *Dil, Tarih ve İnsan*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kearney, R. (2018). *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar* (Çev. Barış Özkul). İstanbul: Metis Yayınları.
- Keyman, E. F. (2000). *Küreselleşme, Devlet, Kimlik/Farklılık: Uluslararası İlişkiler Kuramını Yeniden Düşünmek* (Çev. Simten Coşar). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Korkmaz, R. (2004). *Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri*. Ankara: Türksoy Yayınları.

- Kristeva, J. (2007). *Ruhun Yeni Hastalıkları* (Çev. Nilgün Tural). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lévi-Strauss, C. (1995). *İrk, Tarih ve Kültür* (Çev. Haldun Bayrı, Reha Erdem, Arzu Boyacıoğlu, Işık Ergüden). İstanbul: Metis Yayınları.
- Maalouf, A. (2000). *Ölümcül Kimlikler* (Çev. Aysel Bora). İstanbul: YKY.
- Metli, E. (2006). *Hasidizm'in Yahudi ve Öteki Anlayışı* (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Millas, M. (2005). *Türk Ve Yunan Romanlarında Öteki ve Kimlik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nahya, Z. N. (2010). *Avrupa Birliği Bağlamında İmge ve Ötekileştirme*, (Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Halkbilim Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Poyraz, T. ve Arıkan, G. (2003). "Avrupa Türkiye İlişkileri ve Dönemsel Olarak Değişen Öteki Tanımları". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 61-71.
- Said, E. W. (2016). *Kültür ve Emperyalizm* (Çev. Necmiye Alpay). İstanbul: Hil Yayınları.
- Said, E. W. (2013). *Şarkiyatçılık* (Çev. Berna Ülner). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Schnapper, D. (2005) *Sosyoloji Düşüncesinin Özünde Öteki ile İlişki* (Çev. Ayşegül Sönmezay). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Simmel, G. (2009). *Bireysellik ve Kültür* (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Smith, A. D. (1994). *Millî Kimlik* (Çev. Bahadır Sina Şener). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şengül, A. (2007). "Edebiyatta Ötekilik Meselesi ve Türk Edebiyatında Öteki". *Karadeniz Araştırmaları*. 15, 97-116.
- Uygur, N. (1996). *Kültür Kuramı*. İstanbul: YKY.
- Yapıcı, A. (2008). "İçimizdeki Öteki". *Dem Dergisi*. 6, 52-56.
- Yaran, C. S. (2001). *İslam ve Öteki*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- <https://sozluk.gov.tr/> (E.T. 14.04.2021).

